

TARPTAUTINĖ MOKSLINĖ 23-IOJI JONO JABLONSKIO
KONFERENCIJA

Reikšmė kalboje ir kultūroje

TEZĖS

Universiteto g. 5, Vilnius
2016 m. rugsėjo 23–24 d.

Mokslinis komitetas

Prof. dr. Grasilda Blažienė (pirmininkė, Lietuvių kalbos institutas)

Doc. dr. Aleksejus Andronovas (Sankt Peterburgo valstybinis universitetas, Rusija)

Prof. dr. Laimutė Balodė (Helsinkio universitetas, Suomija; Latvijos universitetas, Latvija)

Prof. dr. Ineta Dabašinskienė (Vytauto Didžiojo universitetas)

Prof. habil. dr. Jolanta Gelumbeckaitė (Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas, Vokietija)

Prof. habil. dr. Anna Tyrpa (Lenkijos mokslų akademija, Lenkija)

Doc. dr. Loreta Vilkienė (Vilniaus universitetas)

Prof. habil. dr. Anna Zielińska (Lenkijos mokslų akademija, Lenkija)

Organizacinis komitetas

Dr. Aurelija Gritėnienė (Lietuvių kalbos institutas)

Dr. Gintarė Judžentytė (Vilniaus universitetas)

Prof. dr. Vytautas Kardelis (Vilniaus universitetas)

Dr. (HP) Rita Miliūnaitė (Lietuvių kalbos institutas)

Doc. dr. Kristina Rutkowska (Vilniaus universitetas)

Prof. dr. Irena Smetonienė (Vilniaus universitetas)

Prof. dr. Jolanta Zabarskaitė (Lietuvių kalbos institutas)

Doc. dr. Vilma Zubaitienė (Vilniaus universitetas)

Leidinio sudarytoja Gintarė Judžentytė

Leidinio redaktorės: Gintarė Judžentytė, Vilma Zubaitienė

Turinys

Everita Andronova <i>Tēvi un vecāki Georga Manceļa (1593–1654) tekstos</i>	4
Diego Ardoino <i>Forma dat esse rei. Prūsų kalbos paminklų klasifikacijos problema</i>	6
Adriano Cerri <i>Apie baltišką rankos pavadinimą ir jo indoeuropiečių giminaičius</i>	7
Kęstutis Dambrauskas <i>Žodžių reikšmių mišinys Jokūbo Morkūno „Postilėje“</i>	8
Dalia Jakulytė <i>Senųjų raštų morfologijos informacinės sistemos (SERMIS) taikymas leksikologiniams tyrimams</i>	9
Gintarė Judžentytė, Vilma Zubaitienė <i>Atitikmenų ekvivalentiškumo problema paraleliniuose XVII a. žodynuose</i>	10
Ilja Lemeškin <i>Baltų kalbų pėdsakų interpretavimo ribos</i>	11
Bronius Maskuliūnas <i>Senųjų lietuviškų tekstų leksikos semantika: liežuvis ir kalba</i>	17
Norbert Ostrowski <i>Jungtuko bei vartosena senuosiuose tekstuose tipologijos ir etimologijos atžvilgiu</i>	18
Jūratė Pajėdienė <i>Prijungiamieji laiko sakiniai su kuometu senojoje lietuvių kalboje</i>	19
Silvia Piccini <i>GENITIVE or ACCUSATIVE? Looking for parameters affecting the marking of the object in Old Lithuanian texts</i>	20
Lina Plaušinaitytė <i>Lietuviškų patarlių reikšmių interpretacijos Constantino von Wurzbacho „Die Sprichwörter der Polen historisch erläutert, mit Hinblick auf die eigenthümlichsten der Lithauer...“ (1852)</i>	22
Christiane Schiller <i>Homonomija ir polisemija Mažosios Lietuvos rankraštinuose žodynuose</i>	23
Mindaugas Šinkūnas <i>Senųjų lietuvių raštų perikopių ryšiai</i>	24
Anta Trumpa <i>Ar XVII a. latvių kalbos žodynai – patikimi senųjų reikšmių aiškinimo kelrodžiai?</i> 25	
Pēteris Vanags <i>Parateksti un to nozīme agrīnās latviešu rakstu valodas vēstures izpētē</i>	26
Jolanta Wiśnioch <i>Veiksmožodžių precēt ir mīlēt vartosena XVII a. latvių kalbos raštuose</i>	28

Everita Andronova

Latvijos Universiteto Matematikos ir informatikos institutas, Sankt Peterburgo valstybinis universitetas

Tēvi un vecāki Georga Manceļa (1593–1654) tekstos

Latviešu valodas seno tekstu korpuss (www.korpuss.lv/senie) ļauj izsekot rakstu valodas attīstībai 16.–18. gs. un ir "Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas (16.–17. gs.)" pamats. Referāta uzmanība pievērsta Georga Manceļa tekstiem un radniecības apzīmējumu *tēvs (un) māte, tēvi, vecie un vecāki* lietojumam: *Tāh ws/ Mahte apśuhds preekích Deewu šawus Bährnus/ kad tee nhe leekahß mahziteeß/ Bährni attkal fchälojahß par Wätzeem/ kad tee wißsu ißtehre/ und Bährneem nheneeka attftahje (..)* (Manc1654_LP2, 178_{24–27}).

Analīzē netiks aplūkoti piemēri, kur leksēma *veci tēvi* sastopama vārdu savienojumos kopā ar leksēmu *praviētis* (piem., *Wätzohß laikohß by winja Kallpi tee Wätzi Tāh wi/ und Proweetes*. Manc1654_LP1, 262₆). Skaitliski bieži senajos tekstos leksēma *vecāki* sastopama ar nozīmi 'vecājie' (piem., *Tad eešahka tee Auxtibalnizaskungi vnd tee Wätzaki winju ļohte apśuhdfeht (..)* Manc1631_LVM, 100_{3–4}), parasti vārdu savienojumos ar leksēmām *augsti baznīcas kungi* un *rakstumācētāji* vai retāk *runaskungi, virsnieki*. Arī šie gadījumi netiek iekļauti analīzē.

Manceļa sprediķos aktīvi izmantoti *tēvs (un) māte, vecāki* kā sinonīmi, piem., (..) *Tāh ws Mahte no Bährneems/ Bährni no šaweems Wätzakeems fchkirrti (..)* (Manc1654_LP1, 155_{5–6}).

Tieši sprediķu grāmatā biežāk tiek izvērsta uzruna *tu* ar pielikumu *tēvs un māte*, piem., *Kadehļ tad tu/ o^ Tāhws und Mahte nhe ghribātu tawu Bährnu liedle jembt Balniza` eedams (..)* (Manc1654_LP1, 132₃). Tāpat tekstā sastopama arī uzruna *jūs, vecāki*: *Juhß Wätzaki/ Tāhws und Mahte/ darraita py juhšseems Bährneems/ kaß jumms peedärr.* (Manc1654_LP2, 360{340}_{17–18}).

Kā sinonīmi šīs leksēmas minētas "Lettus" vārdnīcā: *Eltern/ Tāhws vnd Mahte/ Wätzaki* (Manc1638_L, 52B₁₈). Arī EH fiksē leksēmu *tēvs māte* ar nozīmi 'vecāki' (EH II, 679). Šāds substantīvu blīvējums *tēvs, māmīņa* ar nozīmi 'vecāki' ir tipisks latviešu tautasdziesmās (Ozols 1993, 228). Atšķirība no tautasdziesmām senajos tekstos deminutīvs *māmīņa* ir reti fiksēts (Fuer1650_70_1ms 219₉, Fuer1650_70_2ms 413₁₂); vienu reizi sastopam deminutīvu *māmūlite* Manceļa sprediķī (Manc1654_LP2, 402{382}₈).

Leksēmu *tēvi, tēvs (un) māte* un *vecāki* lietojums rakstos jāskata arī, pētot vācu avota ietekmi, sal.:

"Ehre Vater und Mutter," das ist das erste Gebot, das Verheißung hat: (LUTH1545, Eph 6:2),

czeeni Tā h w u v n d M a h t u / t a s g i r t a s p i r r m a i s B a u β l i s (..) (Manc1631_Cat, 503₈₋₉),
Gohdi tawu T e h w u u n M a h t i: (t a s i r r t a s p i r m a j s B a u s l i s / k a m A p s o h l i s c h a n a i r r. (JT1685, Ef, 6:2).

Tur, kur vācu tekstā ir *die Eltern*, latviešu tekstā atbilstošajā vietā parasti ir *vecāki*. Skatot leksēmas *vecāki* izplatību veclatviešu rakstu valodā, jāpatur prātā iespējami vēlā adjektīvu pārākās pakāpes substantivēšanās.

Nenoliedzami, ka pētāmais semantiskais lauks jāskata kopā ar atbilstošo leksēmu nozīmes attīstību latgaliešu un lietuviešu rakstu pieminekļos un izloksnēs.

Avoti

Fuer1650_70_1ms – Fennell T. G. Fürecker's dictionary: The first manuscript. Rīga, Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 1997.

Fuer1650_70_2ms – Fennell T. G. Fürecker's dictionary: the second manuscript. Rīga, Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 1998.

JT1685 – *Tas Jauns Testaments*, Riga: Johann Georg Wilcken Königl. Buchdr., 1685.

LUTH1545 – Luther, M. Biblia, das ist, die gantze Heilige Schrifft Deudsch (1545). (<https://www.biblegateway.com>)

Manc1631_Cat – *Der kleine Catechismus*, Riga, 1631.

Manc1631_LVM – *Lettisch Vade mecum*, Riga, 1631.

Manc1638_L – *Lettus*, Riga, 1638.

Manc1654_LP1 – *Lang=gewünschte Lettische Postill I*, Riga, 1654.

Manc1654_LP2 – *Lang=gewünschte Lettische Postill II*, Riga, 1654.

Bibliogrāfija

EH – J. Endzelīns, E. Hausenberga, *Papildinājumi un labojumi K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*, 1–2, Rīga, 1934–1946.

Ozols Arturs 1993, *Latviešu tautasdziesmu valoda 2*, Rīga: Zvaigzne.

Forma dat esse rei. Prūsų kalbos paminklų klasifikacijos problema

Pavadinimų svarba yra žinoma seniai. Tam tikras pavadinimas gali lemti (ir dažniausiai lemia) jo *designatum* supratimą, todėl terminologinis klausimas yra labai svarbus ir aktualus ne tik apibūdinant kiekvieną prūsų kalbos paminklą (toliau – PKP), bet ir skirstant PKP į tam tikras grupes.

Mažesnieji PKP daugeliu atvejų nėra aiškūs – ypač morfologijos atžvilgiu. Juose dažnai užfiksuojamos neaiškios gramatinės formos, kurias nelengva interpretuoti ir sunku integruoti į jau sudarytą prūsų kalbos gramatinę sistemą, iš esmės besiremiančią Katekizmų – vienintelių daugiau ar mažiau rišlių mūsų dienas pasiekusių tekstų – duomenimis.

Būtent gramatinių formų neaiškumas buvo priežastis, kodėl mažesnieji PKP nebuvo įtraukti į pirmuosius PKP sąvadus. Išskirtąjį neaiškumą lemia įvairios priežastys, iš kurių pagrindinės yra šios: a) labai maža kalbos paminklų apimtis; b) žodžių užrašymo netikslumas (susijęs su tuo, kad prūsiškus žodžius ir sakinius, užfiksuotus mažesniuose PKP, galėjo užrašyti negimtakalbiai); c) klaidos, priklausančios tiek nuo perrašymo, atliekamo negimtakalbio, tiek nuo sunkumų, kilusių pritaikant prūsų kalbos garsus vokiečių rašybos sistemai.

Tačiau kita itin reikšminga priežastis greičiausiai gali būti susijusi su Prūsijos regiono kalbine situacija, t. y. su prūsų kalbos tarminė įvairove, su regione esančių skirtingų kalbinių sistemų, daugiau ar mažiau artimų prūsų kalbai, buvimu ir su Prūsijos sričiai būdinga daugiakalbystės padėtimi.

Vadinasi, mažesniųjų PKP nesupratimas, tikėtina, yra priklausomas ne tik nuo jų prastos kokybės, bet taip pat nuo to, kad juose tikriausiai kartais fiksuojamas skirtingas tarminis variantas, kažkokia nežinoma (vakarų?) baltų kalba (panaši į prūsų) arba net mišri kalba (t. y. baltų kalba su slavizmais ir / arba germanizmais).

Visgi reikia pabrėžti, kad būtent mažesnieji PKP gali būti bene vieninteliai mūsų dienas pasiekę liudijimai, parašyti ne vokiečio, bet prūsų gimtakalbio ir, kaip beatrodytų paradoksalu, taip pat gali būti vieninteliai „gryniesi“ prūsiški tekstai, t. y. ne vertimai, o „originalai“ – gimtakalbio spontaniškai parašyti tekstai.

Minėtieji faktai atskleidžia mažesniųjų PKP grupės reikšmingumą, rodo, kaip jie papildo mūsų prūsų kalbos mokėjimą ir pabrėžia mažesniųjų PKP svarbą tiek prūistikai, tiek baltistikai.

Apie baltišką rankos pavadinimą ir jo indoeuropiečių giminaičius

Šio darbo tikslas – išanalizuoti rankos pavadinimą baltų kalbose etimologiniu ir tipologiniu požiūriu. Pagrindinės etimologinės hipotezės yra surinktos ir pristatomos, ypač sutelkiant dėmesį į semasiologiją bei onomasiologiją. Jos yra keturios: 1) ‘rinkėjo’ (klasikinė) hipotezė: balt.-sl. **rankā* < ie. **wronk-ā*, iš **wrenk-/wrŋk-*, plg. liet. *renku*; 2) ‘die gekrümmte Hand’: balt.-sl. **rankā* < pragerm. **wranhō* ‘kreivė’, plg. sen. isl. *rá*, šved. *vrá* ‘kampas’, angl. *wrinkle* ‘raukšlė’; 3) balt.-sl. **wrankā* < **wrenk-* : **wronk-* < su *-k-* įterpimu ir su nazalizacija *-n-* iš **wer-* ‘sukti, (pa)versti’, plg. lot. *uertēre*, liet. *verstī*; 4) Horowitzo hipotezė: ie. **penk^we* buvo bendras žodis, reiškiantis ‘ranka’, tik vėliau pradėjo reikšti ‘5’. Būtent iš šio žodžio atsirado slaviškos ir baltiškos formos su keitimu *p-* > *r-* dėl susiliejimo su *A(e)rH-mo-*, plg. sansk. *īrmá*, lot. *armus*, sen. bulg. *ramo*. Pranešime taip pat pateikiama duomenų apie rankos pavadinimą įvairiose pasaulio kalbose ir apie reikšmių ‘Hand’ : ‘Arm’ diferenciaciją arba tapatumą. Ketinama apsvarstyti minėtų hipotezių privalumus ir trūkumus, didesnę dėmesį atkreipti į mažiau žinomą Horowitzo hipotezę. Tokia hipotezė liudytų aiškų santykį tarp rankos ir skaičiaus ‘5’ (būtų susijusi su ‘visumos’ sąvoka), kaip matyti daugelyje pasaulio kalbų. Be to, ja faktiškai teigiama, kad leksemos **penk^we* originali reikšmė ‘ranka’ būtų išlikusi tik baltų ir slavų kalbose. Tokia išvada būtų įdomi, tačiau šiame pranešime bus parodoma, kokios fonologinės ir žodžių darybos problemos neleidžia lengvai jai pritarti.

Žodžių reikšmių mišimas Jokūbo Morkūno „Postilėje“

Pirmieji LDK reformatų lietuviški leidiniai, pasirodę XVI a. pabaigoje, yra Merkelio Petkevičiaus „Katekizmas“ ir vadinamoji Jokūbo Morkūno „Postilė“. Leksikos vartojimą juose lėmė, o kartu ribojo, tekstų žanras ir paskirtis – leidiniai yra religinio pobūdžio, tekstų leksika gana vienoda, jai trūksta įvairumo. Knygos verstos iš lenkų kalbos, todėl vertėjai buvo tiesiogiai priklausomi nuo originalo leksikos. Dėl bendrinės kalbos nebuvimo ir svetimų kalbų poveikio žodžiams neretai būdavo suteikiamos jiems nebūdingos reikšmės.

Pranešime analizuojami žodžių reikšmių mišimo atvejai Morkūno „Postilėje“ (toliau – MP). Medžiaga tyrimui rinkta iš MP III dalies. Reikšmės būdingumas / nebūdingumas nustatomas, remiantis „Lietuvių kalbos žodyno“ medžiaga ir atitinkamo žodžio pavartojimo turėta / neturėta reikšme MP III dalies tekste atvejais.

Vadinamoji Morkūno „Postilė“ versta iš lenkiškos Mikalojaus Rėjaus „Postilės“ (toliau – RP). Lietuviško žodžio reikšmė dažnai iškraipoma dėl aklo pažodinio vertimo iš lenkų kalbos. Pavyzdžiui, būdvardis *pilnas* vartojamas reikšme ‘didelis’ (*turi pilną rupešti lavo* MP III 60^v₃₆ / *mat ták pilnà piecżą á ftáránie fwoie* RP III 117₁₃), reikšme ‘atidus, akylas, rūpestingas’ (*o labay pilnáis eft lágáis* MP III 62₄₂ / *vítáwicžnemi á bárzo pilnie mi fà ftrožmi* RP III 120₁₉). Viename iš kontekstų dalyvis *neaprepiamas* vartojamas reikšme ‘nesuvokiamas’ (*ánus ftebukłus / o ne áprepiám us rázumu ne iokiu pálláptines lavo* MP III 3₃₁ / *ony džiwnie á nie ogárni one rozumem žadnym táiemnice fwoie* RP III 6₁₃₋₁₄).

Nebūdinga reikšme vartojami ir veiksmažodžiai. Pavyzdžiui, veiksmažodis *pasamdyti* reikšme ‘užsakyti’ (*Miþiás vž griekus lavo páfám dit* MP III 58^v₈ / *ábo nie czterzech mþy zá grzechy fwe náia c* RP III 112₃₈₋₃₉). Veiksmažodžių reikšmė gali pakisti dėl nenuosekliai vartojamų priešdėlių: *at-* vietoj *nu-* (*átwárit* (= nuvarit) *Anyoła þwenta nuog lawe* MP III 62₃₉ / *odpedżić Angioła świetego od siebie* RP III 120₁₆), *nu-* vietoj *pa-* (*nutwirtine* (= patvirtinę) *tą ftiprą wiera lówimp* MP III 2^v₄₀ / *Avmnożywþy te mocną wiáre w łobie* RP III 5₂₃₋₂₄), *pri-* vietoj *pa-* (*prifikłaufikim* (= pasiklausykim) *hiťorios o to þwento redimo* MP III 2^v₄₁ / *á pzryfłuchaymy fie hiťoriey á tey świetey rofpráwie* RP III 5₂₃₋₂₄).

Apibendrinant dar kartą pasakytina, kad nebūdinga reikšme žodžiai Morkūno „Postilėje“ dažniausiai vartojami dėl svetimybės poveikio.

Dalia Jakulytė

Klaipėdos universitetas

Senųjų raštų morfologijos informacinės sistemos (SERMIS) taikymas leksikologiniams tyrimams

Senųjų rašytinių šaltinių morfologijos informacinė sistema (SERMIS) yra skirta morfologijos, kaitybos ir žodžių darybos analizei. Pagrindiniai šios sistemos elementai yra konkretūs žodžių pavartojimo atvejai. Sistemos panaudojimo leksikologijos tyrimams galimybės išbandomos kuriant naują leksikologijos modulį. Tuo tikslu naudojamas sistemos prototipas – duomenų bazių valdymo sistema *MS Access*, realizuota senųjų raštų morfologijos duomenų baze. Pagrindiniai prototipo kūrimo etapai yra tokie:

- aptariami žymėtini atributai (kalbos dalis, kilmė, specifinės kalbos dalių ypatybės, semantiniai laukai, semantinės grupės) ir jų vieta sistemoje;
- kuriama patogi duomenų įvedimo forma;
- kuriamos atrankos pagal leksines ypatybes formos;
- maketuojama atrinktų duomenų ataskaita.

Ataskaitoje atrinkta leksika galėtų būti pateikiama sugrupuota pagal antraštinį žodį, nurodoma kalbos dalis, leksinės ir semantinės ypatybės bei išvardijami visi pavartojimo atvejai, pavyzdžiui:

baltas

baltas, balta

bdv.

Semantinis laukas

baltumas

Semantinė grupė

spalva

*baltays: fu Zalnieriays faways/ ir || prifiglaudojas iþ jo/ ápwilkdiná ij rubays ♦ baltays/ ir per= || fiunte ij wel
Pilotop: Jr ftojojfi fau Prietelays Pilotás*

*ij daugiú žodžiú. Bet ijs nieka jam notakia. O Wiriaufei || Birkupay/ ir Rášte mokiti stoweja didziay ánt jo skunfdami. || Bet nieku wearsdams ij
Herodás fu Zalnieriays faways/ ir || prifiglaudojas iþ jo/ ápwilkdiná ij rubays baltays/ ir per= || fiunte ij wel Pilotop: Jr ftojojfi fau Prietelays
Pilotás fu || Herodu/ anagi pácia diena: buwa nes fau pirmay Neprie= || telays. O Pilotás suwádinés aukþiaufius Kunigus/ ir*

*baluofe (kl.at. baltuofe): Chriftufa iþ numirufiu kielufi || datiria. II. Perka? Per Anielá kurfay fedeia ♦ baluofe
ru= || buofe grabe po deþiney. || jþ to wifa nuwartok fau çionay:*

*ros/ wieþliwos/ pábáinos buwa nes giwa Chriftufa mile= || damos ir po smertie io ne mirþa bet kuna jo patepti nore= || damos eia gráþop' ir
pirmos Chriftufa iþ numirufiu kielufi || datiria. II. Perka? Per Anielá kurfay fedeia baluofe ru= || buofe grabe po deþiney. || jþ to wifa nuwartok
fau çionay: iuog ta loþta Mo= || terims Chriftus Ponás parode fawo kielims ioms per A=*

*baltu: didis. Jr || ieiufios graban iþwida iauniki sedinti po deþi= || ney/ ápredita ♦ baltu rubu ir nufitrimá: Bat ||
anas ioms kálbeja: Ne fibijokit. Jezufá ano*

*duru graba? (o páwizdeiufios iþwidá/ iuog ák= || muo buwá nuriþtas) nes buwa káþay didis. Jr || ieiufios graban iþwida iauniki sedinti po deþi=
|| ney/ ápredita baltu rubu ir nufitrimá: Bat || anas ioms kálbeja: Ne fibijokit. Jezufá ano Na= || zarenisþka ieþkote kurfay buwo nukriþawotás: ||
kielufi iþ mirufiu Nera jo éia: Sstay wieta kur*

Galutinis prototipo kūrimo etapas – jo testavimas. Anksčiau sukurti morfologijos moduliai buvo išbandyti morfologijos specialistų (Jakulytė 2012, 2015; Pakaniškienė ir kt. 2015).

Tolimesnius tyrimus atlikti ir išbandyti leksikos modulio galimybes siūloma tarpdalykinei įrankio kūrėjų ir leksikologijos specialistų komandai.

Literatūra

Jakulytė Dalia 2012, „Knygos nobažnystės“ daiktavardžių kaityba, *Res humanitariae* 12, 20–45.

Jakulytė Dalia 2015, „Knygos nobažnystės“ būdvardžių kaityba, *Res humanitariae* 17, 7–27.

Pakalniškienė Dalia, Jakulytė Dalia, Juščenko Natalija 2015, Senųjų raštų morfologijos informacijos sistemos taikymas: „Knygos nobažnystės“ veiksmožodis, XII Tarptautinio baltistų kongreso (2015 m. spalio 28–31 d.) pranešimo tezės, <http://www.baltistikongresas.flf.vu.lt/index.php/lt/sekcijos/xvi-xix-tekstai-sekcija>.

Gintarė Judžentytė, Vilma Zubaitienė

Vilniaus universitetas

Atitikmenų ekvivalentiškumo problema paraleliniuose XVII a. žodynuose

Pranešime tiriami Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, Mažosios Lietuvos ir Latvijos paraleliniai žodynai: Konstantino Sirvydo „Dictionarium trium lingvarum“ (1642) ir Georgo Elgerio „Dictionarium

Polono-Latino-Lottaucum“ (1683); rankraštiniis anoniminis „Lexicon Lithuanicum“ (XVII a. pab.) ir Georgo Mancelio „Lettus“ (1638). Pasirinkti du trikalbiai lenkų–lotynių–lietuvių resp. latvių kalbų ir du dvikalbiai vokiečių–lietuvių resp. latvių kalbų žodynai. Nagrinėjant paralelinius žodynus iki šiol daugiausia dėmesio skirta leksikografiniams metodams (analizuota antraštytų sudarymo specifika ir šaltinių įtaka, žodyno straipsnių pateikimo būdai, fonetinė, gramatinė ar semantinė informacija ir pan.). Dalis darbų skirta leksikos sluoksnių pagal kilmę ir teminę grupę tyrimams (aiškintasi, kokių skolinių į žodynus patekę ir koks jų kiekybinis ar kokybinis santykis, tirta religijos, teisės, medicinos ir kt. sričių terminija).

Kalbamajame tyrime iškeltas tikslas – išnagriniėti lietuvių resp. latvių kalbų atitikmenų reikšmių ekvivalentiškumą XVII a. paraleliniuose žodynuose, t. y. atskleisti, kiek ir ar atspindima kitos kalbos antraštinio žodžio (žodžio junginio) reikšmė. Siekiant įgyvendinti užsibrėžtą tikslą, pranešime pirmiausia aptariama, kurioms teminėms grupėms parinkti lietuviškus resp. latviškus atitikmenis buvo sunkiausia. Vėliau nustatoma, kokie ekvivalentai (dariniai, adaptuoti skoliniai, perifrazės) parenkami, t. y. atkreipiamas dėmesys į formaliąją atitikmenų raišką. Jei ekvivalentų pateikiama daugiau, tiriami sisteminiai santykiai tarp jų. Toliau bandoma skirti atitikmenų tipus pagal jais atskleidžiamą semantinę turinį. Skiriami absoliutieji atitikmenys (tokie, kurie visiškai atitinka antrosios kalbos žodžio reikšmę), daliniai (atitinkantys reikšmę iš dalies), surogatiniai (atitikmenys, kurie tik paaikškina pagrindinės kalbos žodžiu reiškiamą sąvoką). Taip pat analizuojama antraštinių žodžių (vokiečių, lenkų kalbų) įtaka lietuvių ir latvių kalbų atitikmenims. Pranešimo pabaigoje bandoma iširti lietuviškų ir latviškų atitikmenų paraleliniuose žodynuose panašumus bei skirtumus.

Ilja Lemeškin

Prahos Karolio universitetas

Baltų kalbų pėdsakų interpretavimo ribos

1. Vadinamieji Bazelio ir Kretos baltų kalbų rašto paminklai kol kas yra vieninteliai, kuriems taikoma „pėdsako“ sąvoka. Tokį apibūdinimą, greitai prigijusį baltistikoje, įvedė Pietras Umbertas Dinis. Teorinius apmatius suteikė Armandas Petruccio, t. y. jo suformuluota *le scritte avventizie* definicija determinuojama: 1. maža apimtimi (*microtest*); 2. išoriniu intarpu, nebūdingu ir atsiktiniu pirminio / pagrindinio teksto aspektu (*aggiunte avventizie ed occasionali*), 3. antrine (*reimpiego di un manufatto*),

vėlyva introdukcija į anksčiau, seniai arba seniau, užbaigtą bei grafiškai galutinai suformuotą rankraštį (*scritturazione, all'interno di spazi rimasti vuoti in codici già compiutamente scritti e corredati di ogni altro possibile accessorio, grafico e non*). Pritaikydamas terminą *traccia* baltistikos poreikiams, Pizos universiteto profesorius išskiria: 1. mažą pėdsako apimtį (*micro-text*) bei 2. jo interpoliacinį pobūdį (*insertion in an old manuscript*).

Remiantis Bazelio bei Kretos pėdsakų analize, galima teigti, kad pirmasis Petruccio bei Dinio išskirtas požymis yra reliatyvus (neaišku, kiek minimaliai žodžių gali sudaryti mikrotekstą; ar užtenka vienos glosos, vieno žodžių junginio; ar lekšemos turi sudaryti rišlų tekstą ir pan.), bet atpažįstamas. Antrasis kriterijus („interpoliacinis“) yra fakultatyvus resp. priklauso nuo analizės autoriaus požiūrio. Pagrindinių tekstų (Nicolaus de Oresme „*Quaestiones super libris Meteororum*“ bei Paulus de Venetiis „*Logica parva*“) aspektu, minėti prūsų kalbos pėdsakai yra tikrai bereikšmiai („išoriniai“, „svetimi“, „atsitiktiniai“ ir kt.) intarpai, tačiau jų santykis su nuorašų kolofonais gali būti kitoks.

Siekiant užtikrinti terminologijos sąvokų aiškumą, siūloma apsvarstyti ir toliau vartoti tokį „pėdsako“ apibrėžimą: 1. (kiekybinis aspektas) „nedidelis prūsų (galimai lietuvių bei latvių) kalbos fragmentas, paliudytas kitos, anuomet įprastos ir dominuojančios, rašto kalbos teksto masyve (pagrindinis tekstas gali būti parašytas, pvz., lotynų, vokiečių, rusėnų k.)“, 2. (kokybinis aspektas) „prūso (ar kito baltų tautybės asmens) arba svetimtaučio už- / perrašytas nedidelės apimties tekstas kuria nors baltų kalba, kurio iššifravimą ir interpretaciją (kaip rišlų konkrečios paskirties ir aiškios semantikos tekstą) ap sunkina kontekstinių ryšių nepakankamumas, fragmentiškumas arba stoka¹“.

2. Bazelio ir Kretos pėdsakų semantika tebėra diskusijų objektas. Ypatinga situacija susiklostė, interpretuojant Bazelio mikrotekstą, kuris nuo 1975 m. įvardijamas „seniausiu baltų rašto paminklu“, nors jo vertimas ligi šiol įvairuoja. Yra keli hipotetiniai jo skaitymo variantai: a) Schmalstiego–Mažiulio (1975), b) Schmido (1982), c) Lemeškino (2013).

Kayle rekyfe ·

thoneaw labonache thewelyfe ·

Eg · koyte · poyte ·

nykoyte · pēnega doyte ·

a: „Sveikas pone!

Tu nebe geras dėdelis, -

jeigu nori gerti, [bet]

ne[be]nori tu pinigą duoti“

b: Sveikas pone!

Tu išties nebesi [mūsų] tėvas,

jei aš noriu gerti,

[bet] tu visai nenori pinigą duoti“

¹ Būtų rizikinga tvirtinti, kad toks mikrotekstas yra pateikiamas visai be konteksto – pėdsakas dabartinio tyrėjo gali būti vertinamas kaip „svetimas“, „niekaip nesusijęs su rankraščiu“, „atsitiktinis“, „įterptas“ ir pan. tik dėl to, kad po tiek amžių mes tų ryšių bei rašančiųjų paskatų nesugebame pastebėti ir atitinkamai suprasti.

c: „Laba diena, [An]tonijau, gaspadoriau tėveli,
jeigu nori – girdykite, nenori – pinigą duokite“

Gerokai besiskiriantys skaitymo variantai suponuoti pėdsako paskirties bei jo atsiradimo aplinkybių interpretavimo: pirmieji tyrėjai išskyrė į pajuokavimą linkstantį išgertuvių kontekstą; Wolfgangas Paulius Schmidas įžvelgė šmaikščią „Tėve mūsų“ aliuziją; paskutinė interpretacija argumentuojama Kalėdų realijomis ir kalėdinės dainos analogija.

Reikėtų aptarti formaliosios verifikacijos kriterijus, kurie lemia išvardytų hipotezių pobūdį bei jų įtikimumą.

2.1. Gramatinių taisyčių skaičius ir jų pobūdis.

Senesnėms interpretacijoms būdinga konjektūrų įvairovė bei ypatinga jų gausa, plg. Vytauto Mažiulio siūlomus taisyčius:

Originalo lytys:	Pagal V. Mažiulį reikia taisyti į:
<i>Kayle</i>	adj. nom. sg. <i>Kayls</i> arba <i>Kayles</i> ‘sveikas’
<i>rekyfe</i>	subst. nom. sg. <i>rekyf</i> ‘pone’
<i>thoneaw</i>	pron. 2 a. sg. <i>thu</i> ‘tu’ + adverb. <i>neaw</i> ‘ne jau’
<i>labonache</i>	adj. nom. sg. <i>labanats</i> ‘gerutis’
<i>thewelyfe</i>	subst. nom. sg. <i>thewelyf</i> ‘dėdelis’
<i>Eg</i>	
<i>koyte</i>	praes. 2 a. sg. <i>koy-tu</i> ‘nori tu’ (su enkl. pron. <i>tu</i> ‘tu’)
<i>poYTE</i>	infinit. <i>pot</i> ‘gerti’
<i>nykoyte</i>	<i>nykoy-tu</i> žr. <i>koyte</i>
<i>pēnega</i>	subst. acc. sg. <i>penigas</i> ‘pinigą’
<i>doYTE</i>	infinit. <i>dot</i> ‘duoti’

Schmidas kitaip interpretavo lytį *labonache* (kaip *labon-asse* ‘geras esi’ arba *labo(n)na^xse* ‘geras mūsų’), antros eilutės veiksmažodį *koyte* (kaip praes. 1 a. sg.) ir daiktavardį *pēnega* (kaip gen. pl. formą).

Trečia interpretacija skirta leksemų atribucijos, pasiūlytos kitų tyrėjų, kuri yra priimtina formaliuoju aspektu (pvz.: antrop. *thoneaw* – Stang, Bammesberger; imperat. 2 a. pl. *poYTE* ir *doYTE* – Schmalstieg, Bammesberger, Dini; praes. 3 a. sg., pl. *koyte* ir *nykoyte* – Mažiulis), ir kitokios žodžių junginio *Kayle rekyfe* (interj. **kailei rikīs*) analizei. Išsamesnio aiškinimo, resp. galimo taisyčio, čia reikia tik interpretuojant lytį *labonache*.

Hipotetinį skaitymą, kuriam būdinga daugiau konjektūrų, reikia priskirti prie mažai arba mažiau patikimų. Dažniausiai susiduriame su pavienių grafemų, jų pateikimo tipų klaidingu interpretavimu ir nurašymu. Tokios nurašymo konjektūros būna ganėtinai retos net didelės apimties tekstuose (!), o dažnai ir vienodos (žr. Mažiulį: „priebalsis *-t- lengvai galėjo būti parašytas raidėmis *-th=*-ch- (raidė t su c neretai painiojama viduramžių raštuose!)“; plg. su Kretos pėdsaku, kurio raštininkas du kartus <a> galėjo interpretuoti kaip originalo <s>). Tačiau Bazelio pėdsakas reflektuoja ir visai kitokio pobūdžio klaidas, susijusias su: 1) sąmoningu „*lapsus calami*“ darymu (dėl eilėdaros ir spėjamos žargonų vartosenos), 2) tuo, kad išgirstą tekstą neva užrašė vokietis. Be to, atskirai konjektūrų rūšiai priskirtini atvejai, kai originalo lytys skaidomos, nepaisant gramatinių dėsnų, t. y. vietoj vieno žodžio skaitomi keli: *tho-neaw*, *labon-ache*, (*ny*)*koy-te*. Konjektūrų milžiniškas kiekis (taip „skaitomas“ dveilis pavirsta beveik nenutrūkstančia ištaisyta klaidų grandine) ir jų skirtingas pobūdis (!) turėtų stebinti, ypač atsižvelgus į nedidelę pėdsako apimtį.

Bazelio pėdsako spėjama sąsaja su persifliacija turėtų būti grindžiama atitinkama teksto sandara (plg. schemą: kreipinys → subjekto neigiamas apibūdinimas → pastarojo apibūdinimo pagrindimas), pagal kurią turėtų būti sukonstruotos visos nurodytos konjektūros. Toks analizės metodas, deja, nelemia esminio klausimo atsakymo paieškų: kokia baltų kalba sukurtas Bazelio pėdsakas? „Seniausias baltų rašto paminklas“, įdėmiau jį paanalizavus, suponuoja *kvazibaltiško teksto* pobūdį. Tokį vertinimą lemia dvi aplinkybės: 1) tyrėjų randamos gausios klaidos yra taisomos skirtingai ir prieštaringai, 2) pėdsako autorius turėjo siekti tokio originalumo lygio, kuriuo toli peržengė „grynos“, t. y. gyvai vartojamos, šnekamosios kalbos sampratą. Tekstas turi aiškių baltų kalbos požymių, bet vargu ar tikras prūsų sugebėtų tinkamai perprasti lingvistų taip komplikuoti rekonstruojamus, „nuvalomus“ pavidalus, kadangi tariamoji meninė teksto vertė neatitinka jo pragmatikos, t. y. prūsų kalbos gramatikos taisyklių: po fleksijų (*rekyfe*, *thewelyfe*, *poyte*, *doyte*) arba vietoje realių galūnių (*Kayle*, *labonache*, *koyte*, *nykoyte*) nuolat vartojama pridėtinė -e; dėl tariamojo sąskambio laisvai modifikuojamas šaknies balsių žymėjimas (*poyte* vietoje **pōt*; *doyte* vietoje **dōt*). Taigi pasitelkiant gausias konjektūras yra (re)konstruojamas nesuvaržytai šmaikštujančio autoriaus kalbėjimo, tiksliau rašymo (vargu ar taip galėjo kas nors kalbėti), būdas. Remiantis tokiu aiškinimu, tekstas galėtų būti interpretuojamas tikrai kaip „seniausias gerokai iškraipytos (neregulios, netaisyklingos, sintaksiškai nesuderintos, stilizuotos, virtualios ir pan.) prūsų kalbos paminklas“.

2.2. Išankstinės prielaidos.

Jau minėtos pėdsakų savybės lemia kiek neįprastą darbo seką: iš pradžių yra nustatoma tam tikra bendra viso mikroteksto suvokimo strategija, kuri toliau tikrinama ir grindžiama kalbiniu aspektu. Gramatikos argumentai tokiu atveju dažnai parenkami papildomai atsižvelgiant į iš anksto numatytą semantinę vertę (plg., pvz., tokias Mažiulio formuluotes: „Sprendžiant iš BPT konteksto, *koyte* yra,

matyt, 2 sg. praes. indicat. lytis“, „Iš konteksto atrodytų, kad čia yra pr. veiksmožodžio „gerti“ infinityvas“), tačiau formaliuoju aspektu toks tekstas nėra lengvai suvokiamas, t. y. jo interpretacijai pasitelkiama daugybė pataisų. Taisomų klaidų visumą tyrėjai privalomai turi pagrįsti mokslo argumentacija. Todėl formuluojamos išvados, kurios dažnai gali būti vertinamos kaip išankstinės prielaidos.

Pavyzdžiui, tvirtinama, kad įvairių klaidų, resp. „nuvalymo“ konjektūrų, yra tiek daug, nes:

- a) pėdsako autorius bus buvęs jaunas ironizuojantis studentas,
- b) humoristinio ir ironizuojančio pobūdžio posakiui darė įtaką lotyniškas hegzametas, esantis kolofone, bet kartu (sic) turėjo būti pasakytas vieno studento kitam (draugui) išgertuvių metu,
- c) besimokančio jaunimo kalbos žargoną bei kalambūrą lėmė noras tekstą sudaryti hegzametu pagal griežtus eilėdaros principus,
- d) pėdsaką užrašė svetimtautis, pvz., vokietis, kuris savaip išgirdo prūsų kolegą ištartą sakinį.

Nurodytos teksto „sklandaus“ skaitymo prielaidos yra skirtingos įtikimumo aspektu. Kai kurios iš jų yra prieštaringos (pvz., taip pat yra konstatuojama, kad spėjamo prūsų hegzametro daktiliai ir spondėjai yra dirbtiniai; išgėrimo metu būtų problemiška reaguoti į rašytinį pavyzdį), kai kurios – sunkiai pagrindžiamos (autoriaus amžius bei studentų aplinka, humoristinis ir ironizuojantis pobūdis), o paskutinę prielaidą dėl kodikologinių sumetimų reikėtų vertinti kaip minimaliai tikėtiną.

2.3. Kodikologinis lygmuo: kolofono piešinys, kolofone nurodyti metaduomenys, nuorašo pagrindinio teksto turinys.

Funkcinę teksto prigimtį, ryšius su realijomis ir konkrečia komunikacine situacija padeda atskleisti platesnis rašytinio paminklo kontekstas. Vertinant pėdsakus, ši procedūra yra itin komplikuoata, bet įmanoma. Kai kurie mikrotekstai būna realizuojami tam tikroje vietoje taip, kad adresatas juos atitinkamai suprastų. Sąsajos su supančia tekstine aplinka padeda užtikrinti jų informacinį lauką, kuriuo autorius prakalba į savo skaitytoją.

Konstatuotina, kad Bazelio kodeksui nebūdinga jokia ypatinga faktografija, kuria galima būtų paremti Schmalstiego-Mažiulio hipotetinę minėto fragmento interpretaciją. Šią svarbią spragą pastebėjo Mažiulis, kuris kolofono piešinio jaunuolio rankoje bandė išvelgti naudingą atributą – geriamąjį ragą. Tyrėjo siūlomas skaitymo būdas būtų daug svaresnis, jeigu jaunuolis tikrai laikytų tą geriamąjį ragą arba taurę, ąsotį, vynmaišį. Tačiau daiktą, kurį ištiestoje rankoje laiko nusilenkęs jaunuolis, įmanoma gretinti su vėliavėle, juosta, rašteliu, bet tik ne su indu. Tas pats pasakytina ir apie nuorašo pagrindinį tekstą. Užtektų padaryti prielaidą, kad nuorašo pagrindą sudaro ne filosofinis-scholastinis veikalas, o pasakojimas apie bakchanalijas ir vyno atsiradimo istoriją (pvz., atitinkamo turinio J. Malalos kronikos skyrius). Aišku, kad tokia kombinacija būtų žymiai palankesnė keliama hipotezei. Kolofono metaduomenys taip pat nedera ir prieštarauja išgertuvių ir autoriaus girtuoklio įvaizdžiui.

Kitaip vertintina kalėdinių realijų ir dainų sąsajos hipotezė, nes „elgetaujančio“ jaunuolio figūrėlė ir kalėdiškai suvokiamas prūsų tekstelis puikiai atitinka kolofone apibrėžtą šaltinio perrašymo laiką – Trijų Karalių šventės išvakarės (*in vigilia epiphaniae*). Remiantis šia aplinkybe, galima išvelgti gretinimo su liaudies kalendorine poezija pagrįstumą.

2.4. Pėdsakų interpretavimas kalbiniu aspektu ir jo fragmentiškumas.

Pėdsako dešifravimas bei lingvistinė analizė atliekami, pasitelkiant vidinės rekonstrukcijos ir tipologinių metodus. Į tyrėjų akiratį patenka skirtingi kalbos sistemos komponentai. Dažniausiai yra interpretuojami fonetinis, morfologinis, leksinis lygmenys, kur kas rečiau yra gvildinama sintaksinė struktūra. Visai nuošalyje lieka tekstas – aukščiausias kalbos vartojimo pakopos vienetas, kuris, analizuojant pėdsakus, dažnai neviršija vieno sakinio ribų. Teksto lingvistika reikalauja nustatyti įmanomus paradigminius ryšius: susieti tekstus tarpusavyje pagal jų žanrinius požymius, juose vartotinas stilistines priemones, turinį, jų sudarymo dėsningumus ir pan.

Bazelio pėdsakas yra sėkmingai gretintinas su Kalėdų dainomis. Dėl ryškių turinio bei struktūros sutapimų galima teigti, kad tekstas priskirtinas būtent šio žanro tipui. Kaip ir kalėdinėse dainose, aptariamame tekste galima išskirti: sveikinimą, susijusį su atėjimu į svetimus namus; asmenvardžiu paremtą mandagų kreipimąsi į aplankomo namo šeimininką; imperatyvu išreikštą paskatinimą, siekiant gauti trokštamų kalėdinių gėrybių. Randame konkrečių kalbos priemonių, būdingų kalėdinėms dainoms: kreipinį tarsi į tėvą *thewelyse*, veiksmažodį reikšme ‘norėti, geisti’, situacijai tinkamų imperatyvų *poyte* ir *doyte*, substantyvą *pēnega*, trafaretinį sintaksinį priešinamąjį santykį. Kiekviena pozicija yra patvirtinama daugybe liaudies kūrinių paralelių. Randama ir labai panašių šio teksto (kūrinio) realizacijos variantų.

Jeigu kalendorinis, kalėdinis folkloras XIX–XX a. sparčiai nyko (ir tai apsunkina teksto lingvistinę analizę), tai girtuokliavimo „amatas“ ir jį lydintis verbaliniai artefaktai visada buvo ir tėra aktualūs. Tai, kad teksto lygmenyje iki šiol nebuvo rasta ir nurodyta tokio pat pobūdžio atitikmenų paralelių, rodytų koncepcijos nepagrįstumą arba esamą šios interpretacijos pagrindimo stoką.

Senųjų lietuviškų tekstų leksikos semantika: *liežuvis* ir *kalba*

Kalbai vystantis, „gyvenant“, evoliucionuoja ir jos sistema, vyksta struktūriniai pokyčiai. Lyginant lietuviškos raštijos pradžios, XVI amžiaus, ir dabartinę lietuvių kalbą, matyti, kad vienas iš bene labiausiai per keturis šimtmečius pakitusių kalbos sluoksnių yra leksika. Turint galvoje būtent rašomąją kalbą, pasakytina, kad tą kitimą, be natūralios kalbos raidos, galėjo lemti dar kelios svarbios priežastys. Pirmiausia, reikia prisiminti, kad didesnė dalis seniausiojo laikotarpio lietuviškų raštų buvo vertimai iš kitų kalbų, taigi natūralu, kad verčiant į lietuvišką tekstą pakliūdavo nemažai skolinių, dažnai net nesistengiant rasti jiems tinkamų atitikmenų, o dažnai tokių ir nesant. Antra, kadangi gana ribotas buvo tų tekstų semantinis laukas – daugiausia tai religinio pobūdžio veikalai – ribota buvo ir tuose raštuose vartojama leksika. Palaipsniui atsirandant vis daugiau originalių, pasaulietinių tekstų, keitėsi, įvairėjo ir leksika, vietoj skolinių pradėta vartoti vis daugiau lietuviškų žodžių.

Dar viena priežastis, lėmusi leksikos kitimą, yra žodžių semantikos raida. Esama nemažai žodžių, kurių atskiros reikšmės, aktyviai vartotos senuosiuose raštuose, vėliau paseno, tapo semantiniais archaizmais ir pasitraukė į pasyvųjį žodyno fondą.

Būtent taip yra nutikę su žodžiu *liežuvis*, kuris senuosiuose tekstuose žymiai dažniau vartotas ne pagrindine savo reikšme ‘ragavimo organas, taip pat kalbos padargas’, o tik šešta „Lietuvių kalbos žodyne“ teikiama reikšme ‘kalba’. „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ šios *liežuvio* reikšmės visai nepateikia, nes dabartinėje vartosenoje ji nefiksuojama.

Pranešime aptariamas daiktavardžio *liežuvis* vartojimas senuosiuose lietuvių rašto paminkluose, analizuojama jo semantika, reikšmių hierarchija ir distribucija, žiūrima, kiek šio žodžio vartojimą lietuviškame tekste lemia originalo atitikmuo. Atskiras dėmesys skiriamas aptarti ‘kalbos’ reikšme vartojamo daiktavardžio *liežuvis* santykiui su senuosiuose tekstuose fiksuojamu daiktavardžiu *kalba*, kuris čia dažniausiai vartojamas kitomis reikšmėmis. Analizei pasitelkiami Martyno Mažvydo, Jono Bretkūno, Mikalojaus Daukšos ir kiti senieji lietuviški tekstai.

Jungtuko *bei* vartosena seniuose tekstuose tipologijos ir etimologijos atžvilgiu

1. Seniuose lietuvių kalbos tekstuose yra paliudytos bent keturios jungtuko *beĩ* funkcijos, iš kurių tiktai pirmoji iki šiol pritraukė tyrinėtojų dėmesį:

a) kaip vadinamojo natūraliojo sujungimo (ang. *natural coordination*) markeris, pvz., *father and mother, husband and wife, eat and drink* (žr. Wälchli 2005, 5; Mithun 1988):

(1) *Pradzoie BVWA Szodis / tatai esti / Kristus iau buwa be esans / kada Diewas DANGU b e i SZEME sutwere* (BP I 54, 13–15);

b) kaip sakinio dalelytė (ang. *sentence particle*), t. y. žodis, įvedantis į diskursą naują informaciją ir dažnai užimantis sakinio pradžios poziciją (žr. Mithun 1988, 346), plg.:

(2a) *Be i nueia Wiras isch Namu Leui, i r waede Dukterį Leui, i r ta Moterischke tapa nieschcze, i r pagimde Sunũ, i r regedama berneli santį graszũ, paslepe ana per tris menesius. Jr io ilgiaus negaledama paslepti, padare ghi Skrinele isch Truschu (...) i r uszlaiste tą moliu i r smalą, i r pagulde ing tha Bernelį, i r pagulde ghį ing Szalinus (...)* (BB Exod 2, 1–4);

(2b) *Be i Dukte Pharaono nueija szeminiu, (...), i r ios panios waikschczoia ant kraschto wandinio. Jr ischwidusi Skrinele Szalinosa, nusiunte ghi Tarnaitę, i r atneschdinoia ię* (BB Exod 2, 5);

(2c) *Jr kaip ana atwere, ischwida waikelį, b e i schitai Bernelis werke. Tadda passigaileia iei, i r biloia (...)* (BB Exod 2, 6).

c) kaip fokusuojantis jungtukas:

(3) *Es ch taw tatai paradisiu, klausik manens. Be i ESCH taw pasakisiu ką (...) regeiau* (BB Job 15, 17).

d) poriniuose sakiniuose, pvz.:

(4) *(...) i r tawe b e i tawa Szmones Pawietriu ischtiksiu (...)* (BB Exod 9, 15)

(5) *Bei Laedai sukule pra wissą Egyptu Szemę, (...), b e i Szmones b e i Bandą* (BB Exod 9, 25).

2. Analizuojant jungtuko *beĩ* vartosena XVI–XVII a. tekstuose jau seniai pastebėta, kad jo produktyvumas ir funkcijų įvairavimas yra susijęs su Mažosios Lietuvos autoriais (Palionis 1967). Pvz., Daukšos *Postilėje beĩ* pasitaiko vos 12x. Sirvydo *Punktai sakymuose* jo visiškai nėra. Kiek žinoma tezių autoriui, *beĩ* trūksta ir pietų aukštaičių šnektose. Antrojoje pranešimo dalyje bus ginamos tezės, kad *beĩ* atsirado prūsų-lietuvių dvikalbėje apylinkoje, o išėities taškas buvo jungtuko *bè* ‘ir’ (s. pr. <bhe> ‘und’)

ir dalelytės *ir* (s. pr. *ir* ‘irgi’) susiliejinimas, t. y. **be ir* ‘ir taip pat’ > (po kontrakcijos) **beir* > *beĩ*.
Supaprastinimas **beir* > *beĩ* įvyko dėl grupės *VRR* stokos lietuvių kalbos fonotaktikoje.

Literatūra

Mithun Marianne 1988, The Grammaticization of Coordination, In John Haiman, Sandra A. Thompson (eds.) *Clause Combining in Grammar and Discourse*, Amsterdam: John Benjamins, 331–359.

Haiman John, Thompson Sandra A. (eds.) 1988, *Clause Combining in Grammar and Discourse*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 181–225.

Palionis Jonas 1967, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.

Wälchli Bernhard 2005, *Co-Compounds and Natural Coordination*, Oxford: Oxford University Press.

Jūratė Pajėdienė

Lietuvių kalbos institutas

Prijungiamieji laiko sakiniai su *kuometu* senojoje lietuvių kalboje

Prijungiamieji laiko sakiniai su *kuometu* nevartojami Wolfenbüttelio (WP, 1573) ir Mikalojaus Daukšos (DP, 1599) postilėse, bet jų esama Jono Bretkūno (BP, 1591), Jokūbo Morkūno (MP, 1600) bei Konstantino Sirvydo (SP I – 1629, SP II – 1644) parengtuose pamokslų rinkiniuose. Įdomu tai, kad šio jungiamojo žodžio atsisakyta Bretkūno „Postilės“ perikopėse, nors laiko sakiniai su *kuometu* buvo vartojami Baltramiejaus Vileto „Euangelijose bei Epiftolose“ (VEE, 1579), kuriomis kaip pavyzdiniu tekstu gana griežtai remtasi perteikiant Šventojo Rašto eilutes BP. Svarbu paminėti, kad lenkiškame „Punktų sakymų“ tekste Sirvydas laiko sakiniams su *kuometu* rinkosi sakinių su *gdy / kiedy / kiedykołwiek / ktorego cząfu* atitikmenis, plg.:

itebifi Diewas kayp butu mufu padukimuy / kurie darbimetey dikaiame / ku o m e t u reykia dirbt
SP I 330₁ *Dżiwuie się Bog iákoby náβemu għupítwu / ktorzy cząfu robotnego prożnyiemy / g d y trzebá robić* SP I 330₁;

Nes negal žmogus nufidet nieku budu / ku o m e t u nežino ape fawi ir nieko ne numano SP I 283₁₆
Bo nie może człowiek zgrzebyć żadnem fpołobē kie dy niewie o łobie / y niczego nierozumie SP I 283₁₆;

Nes iu buytis ira galibey Diawo / kuris iž gieras walos aba luofay ias ažuļayko / ir gali kuometu noris niekan pawerłti. SP I 80₁₇ Bo iey byt iest w mocy Bożey / ktory dobrowolnie one záchowuie / y može kie dyk ołwiek zechce w niwecz obrećic. SP I 80₁₇;

Negi lingwefn ira pokim žmogaus wienu truputi ku giedetis / negi pokim tunkstunčiu nefuļkaytitu fuļkaytitu / aba pokim wifo swieto pafkutiney dienoy? k u o m e t u Diawas apreykß ir parodis wifas táwo piktibes. SP II 52₃ A zábowiem nie iest mniefba przed człowiekiem iednym / troche fie záfwtýdźić / á niž przed tyfiacámi / niezliczonemi / ábo przed wbytkim swiátem w dźień oštátni / ktorego czáfu obiáwi Bog / y pokaže wbytkie twoie zbrodnie SP II 52₂₋₃.

Pranešime detaliau bus aptariamos laiko sakinių su *kuometu* raiškos ypatybės įvairiuose 16–17 a. lietuviškuose raštuose ir keliamas klausimas, ar pagrįsta, remiantis vien Jono Jablonskio autoritetu, laiko sakinius su šiuo jungiamuoju žodžiu laikyti neteiktiniais dabartinei lietuvių kalbai.

Silvia Piccini

Kompiuterinės lingvistikos institutas A. ZAMPOLLI

GENITIVE or ACCUSATIVE? Looking for parameters affecting the marking of the object in Old Lithuanian texts

The present study is devoted to studying the non-canonical marking of the object in Old Lithuanian, i.e. the assignment of the genitive case to the non-oblique argument of a verb instead of the expected accusative. In particular, I will focus on the so-called Intensional Genitive, i.e. the genitive obligatory governed by some verbs characterized by a specific semantics. It is a well-known fact that in modern standard Lithuanian there are a number of verbs that assign the genitive case to their object, not considering whether they are negated or whether the oblique argument has a definite/individuated or quantified reading. The verbs governing the genitive can be divided into the following groups: a) verbs denoting “desire, look for”, e.g. *norėti, ieškoti, ilgėtis*; b) verbs denoting “fear, to be afraid”, such as *bijoti(s), vengti*; c) verbs denoting “ask, demand”, e.g. *klausti, prašyti*; d) verbs denoting “need, suffice”, such as *trūkti, reikėti*.

However, as regards the verbs belonging to the first group (search/desire verbs) a quite different scenario seems to emerge from studying early literature (and dialects), where these verbs could trigger the accusative case as well. Let us consider the following example taken by Vilentas (1965, 191)

<i>Imk</i>	<i>tą</i>	<i>alba</i>	<i>kurę</i>	<i>kitą</i>
take.Imp.2.Sg.	this.Acc.Sg.	Conj.	which.Acc.Sg.	other.Acc.Sg.
<i>trumpą</i>	<i>formą,</i>	<i>kurę,</i>	<i>tiectai</i>	<i>noretumbei</i>
short.Acc.Sg.	form.Acc.Sg.	which.Acc.Sg.	Adv.	want.Cond.2.Sg.

‘Take that or any other short form you like.’

In this study, I will attempt to identify the semantic factors responsible for the genitive/accusative encoding of the object in Old Lithuanian with desire/search verbs and to put forward a hypothesis on how these parameters have changed over the years.

The syntactic behaviour displayed by desire/search verbs in early literature will be compared to that shown by *verba memoriae* (*atminti, užmiršti*, etc.) and other verbs such as *vadiniti, šaukti* etc., which seem to have experienced a mirror-image development in argument realisation. In fact, these verbs, which in Old Lithuanian could govern both the accusative and the genitive case, nowadays trigger only the accusative case. On the contrary, search/desire verbs, which in early literature (and dialects) could govern both the accusative and the genitive case, nowadays extended the genitive case as object marking.

Bibliography

Ambrasas Vytautas 2006, *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Ford Gordon B. Jr. 1969, *The old Lithuanian catechism of Baltramiejus Vilentas (1579): a phonological, morphological and syntactical investigation*, The Hague: Mouton.

Fraenkel Ernst 1928, *Syntax der litauischen Kasus. Atspaudinta iš „Tautos ir žodžio“ IV ir V knygos*, Kaunas: Valstybės spaustuvė.

Gelumbeckaitė Jolanta 2002, *Linksnų ir prielinksninių konstrukcijų sintaksė Jono Bretkūno Biblijos Evangelijoje pagal Luką*, Vilnius.

Geenhoven van Veerle, McNally Louise 2005, On the property analysis of opaque complements, *Lingua* 115, 885–914.

Hopper Paul J., Thompson Sandra A. 1980, Transitivity in grammar and discourse, *Language* 56, 251–95.

Kaghan Olga 2013, *Semantics of Genitive Objects in Russian: a Study of Genitive of Negation and Intensional Genitive Case*, Dordrecht: Springer.

Lietuviškų patarlių reikšmių interpretacijos Constantino von Wurzbacho „Die Sprichwörter der Polen historisch erläutert, mit Hinblick auf die eigenthümlichsten der Lithauer...“ (1852)

Austrų rašytojas, žurnalistas, poetas ir kultūros veikėjas Constantas Wurzbachas labiausiai žinomas kaip didžiausio XIX amžiaus austrų biografinio žinyno „Biographisches Lexikon für das Kaiserthum Oesterreich“ (1856–1891) autorius. Tačiau prieš pradėdamas rengti šį kapitalinį 60 tomų veikalą, Wurzbachas išleido keletą poezijos rinkinių bei etnografinių darbų, tarp kurių yra ir lietuvių raštijos istorijai įdomus patarlių rinkinys „Die Sprichwörter der Polen und Ruthenen. Erläutert und mit ähnlichen anderer Nationen verglichen“, išleistas Lemberge (Lvove) 1846 m. Antruoju, papildytu šios knygos leidimu vadinamas 1852 metais Vienoje išėjęs rinkinys „Die Sprichwörter der Polen historisch erläutert, mit Hinblick auf die eigenthümlichsten der Lithauer, Ruthenen, Serben und Slovenen und verglichen mit ähnlichen anderer Nationen; mit beigefügten Originalen“, kurio pavadinime jau minima ir lietuvių kalba. Lietuvos bibliotekose šio rinkinio nėra, galbūt todėl lietuvių raštijos historiografijoje nėra ir duomenų apie jį, ar juolab išsamesnių jo tyrimų. Rinkinyje Wurzbachas pateikia 66 dažnai su klaidomis perrašytas lietuviškas patarles su vertimais į vokiečių kalbą ir komentarais, aiškinančiais jų reikšmę bei kai kuriais atvejais kilmę. Kai kurios lietuviškos patarlės pateiktos kaip antraštinės, tačiau didesnė jų dalis randama aiškinamuosiuose lenkiškų patarlių straipsniuose. Kai kurios pateikiamos kaip lenkiškų patarlių atitikmenys, o kai kurios įjungiamos į straipsnį asociatyviai, remiantis bendra tema, formos panašumu ar atskirų patarlės žodžių sutapimais. Šiame tyrime didžiausias dėmesys tenka komentaruose pateiktai informacijai apie lietuviškų patarlių reikšmę ir kilmę. Tyrimu siekiama atsakyti į klausimą, iš kokių šaltinių, be įvade paminėto Liudviko Adomo Jucevičiaus rinkinio, Wurzbachas rinko lietuvišką medžiagą, kokiais atrankos kriterijais vadovavosi, kokius patarlių reikšmės ir kilmės aspektus pabrėžė, su kokiomis kitų tautų patarlėmis siejo kai kurias originalias lietuviškas patarles ir kita.

Homonimija ir polisemija Mažosios Lietuvos rankraštiniuose žodynuose

Konstantino Sirvydo žodyne, parengtame remiantis Nicolajaus Volckmaro (Nicolaus Volckmar) ir Gregorijaus Knapijaus (Grzegorz Knapski) leksikografijos darbais, gana aiškiai matoma jau susiformavusi homonimijos ir polisemijos samprata, tačiau rankraštiniuose Mažosios Lietuvos žodynuose šių reiškinių suvokimas atsiranda tik labai palaiptai. Seniausiame išlikusiame Mažosios Lietuvos žodyne, rankraštiniame „Lexicon Lithuanicum“, galima įžiūrėti tik nedideles polisemijos ir homonimijos skyrimo užuomazgas. Žodynas parengtas pagal senoviško vokabuliarijaus modelį, kuriame vienam antraštiniam žodžiui priskiriamas vienas atitikmuo ir paprastai neteikiama jokių papildomų metaleksikografinių duomenų. Tokio tipo žodyne homonimai pateikiami vienas po kito be jokių skiriamųjų ženklų (pvz., *Schaffcheer Srawo Zole* (Lex 73^v) *Schaffcheer Awju Kirpimas* (Lex 73^v), kur augalo pavadinimas niekaip neatskiriamas nuo veiksmo pavadinimo). Tik pavieniais atvejais lemos žodžio reikšmė patikslinama papildomu komentaru (pvz., *Schaur vor der Thür Gonkos* (Lex 74^r)). Keletas reikšmės patikslinimų yra žodyno paraštėse, tačiau jie greičiausiai į žodyną įtraukti jau vėliau, redagavimo etapu, pvz., *Schaur (terror) Sutrinimas* (Lex 74^r in margine). Šiuo atveju reikšmė išskiriama nurodant lotynišką žodžio atitikmenį.

Tolesniu rankraštines Mažosios Lietuvos leksikografijos raidos etapu reikėtų laikyti tik rekonstrukcijos keliu atsekamą žodyną QRC₂. Jį galima atkurti iš vėlesnių jo nuorašų ir perdirbinių (vad. Krauzės žodyno (K), vad. Richterio žodyno (R), vad. Prahos žodyno ir antrosios „Clavis Germanico-Lithvana“ (C₂) dalies). Žodynas turėjo būti parengtas XVII a. pabaigoje, nes jo pėdsakų randama po 1686 parengtame (plg. Triškaitė 2007, 38) „Clavis Germanico-Lithvana“. Homonimų ir poliseminių žodžių skyrimas čia irgi nenuoseklus, tačiau jis kur kas ryškesnis nei „Lexicon Lithuanicum“. Pavyzdžiu galima imti lemą *Otter*, kuri gali reikšti ir ‘Fischotter’ (liet. *ūdra*) ir ‘Otter als Schlange’ (liet. *angis*). Abu lietuviški atitikmenys „Lexicon Lithuanicum“ pateikiami prie lemos *Otter* (plg. *Otter, Angis, Udra* (Lex 66^v), tačiau QRC₂, kaip galima spręsti iš duomenų, išlikusių perrašuose (vgl. *Otter am Waßer – Udra, Otter – Angis* (K 377), *Otter – Udra. Aquat[icus], Otter – Angis. Serp[entium] gen[ere]* (R 175³⁹⁻⁴⁰), *Otter. Udra [...] Angis [...] de Serpentib[us]* (C II 185) jau skiriami homonimai (daugiausia nurodant lotyniškus atitikmenis), nors tiksliai pasakyti, kuris šaltinis yra pirminis, nėra įmanoma. Poliseminės lemos skiriamos nurodant įprastą vartojimo kontekstą.

Gana brandi homonimijos ir polisemijos samprata išryškėja tik „Clavis Germanico-Lithvana“. Autorius skiria reikšmes ir lemų, ir atitikmenų pusėje. Lemai skirtos esančios pažymos apima konteksto nuorodas, lemos reikšmės parafrazes, vokiškus sinonimus ar lotyniškus atitikmenis, lemos žodžio gramatinės savybės. Atitikmenų pusėje pasitaiko reikšmę tikslinančių parafrazių, kolokacijų, lotyniškų atitikmenų, lotyniškų ir vokiškų hiperonimų (Triškaitė 2008, 192–194).

Prieš 1744 parašytas Jokūbo Brodovskio žodynas genetiškai susijęs su „Clavis Germanico-Lithvana“, tačiau savo apimtimi jį smarkiai pranoksta. Šiame žodyne aiškiai regimos jo autoriaus pastangos skirti homonimines ir polisemines leksemas. Jo taikomi reikšmių skyrimo metodai iš esmės sutampa su „Clavis Germanico-Lithvana“ metodais (plg. Plaušinaitytė 2010, 140–144), tačiau jie taikomi nenuosekliai ir nesistemiškai.

Literatūra

Triškaitė Birutė 2007, Johanno Jakobo Den(t)zlerio vokiečių–lotynų leksikografijos darbas „Clavis Germanico-Latina“ – dar vienas rankraštinio žodyno „Clavis Germanico-Lithvana“ šaltinis, *Archivum Lithuanicum* 9, 9–38.

Triškaitė Birutė 2008, *Rankraštinio Mažosios Lietuvos žodyno „Clavis Germanico-Lithvana“ genezė*, daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.

Plaušinaitytė Lina 2010, *Jakūbo Brodovskio žodyno leksikografinis metodas*, daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Mindaugas Šinkūnas

Lietuvių kalbos institutas

Senųjų lietuvių raštų perikopių ryšiai

Specifinį senųjų raštų sluoksnį sudaro citatos, tyrėjams svarbu jas identifikuoti ir įvertinti jų kilmę. Dauguma tokių citatų religiniuose XVI–XIX a. tekstuose yra biblinės kilmės, kartais jos buvo perimamos, nėra paprasta atsekti pirminį vertimą ir nustatyti redagavimo istoriją. Šiai užduočiai palengvint taikomi kompiuteriniai įrankiai: 1) programinis kodas, pagal sudėliotas žymas surandantis biblines eilutes ir išrikiuojantis jas pageidaujama tvarka, 2) algoritmas, lyginantis skirtingas tos pačios eilutės versijas ir apskaičiuojantis jų panašumą, 3) rezultatų vizualizacijos modelis, palengvinantis didelės apimties duomenų analizę. Pranešime bus pristatyti kuriami įrankiai ir gauti preliminarūs rezultatai.

Ar XVII a. latvių kalbos žodynai – patikimi senųjų reikšmių aiškinimo kelrodžiai?

Pranešimas grindžiamas patirtimi, įgyta dirbant su „Latvių kalbos istoriniu žodynu“ bei aiškinant šio žodyno reikšmes.

Paprastai reikšmės šiam žodynui išaiškinamos pagal „Latvių kalbos senųjų tekstų tekстыne“ (www.korpuss.lv/senie) esančius tekstus, įskaitant kol kas du tekстыne esančius 17 a. latvių kalbos žodynus – Georgo Mancelio vokiečių-latvių kalbų žodyną „Lettus“ (1638) bei du Christoforo Fiurekerio latvių-vokiečių kalbų žodyno rankraščius (17 a. antroji pusė).

Pranešime bus aptariama, kiek patikimi yra tam tikrų bendrinių žodžių reikšmių aiškinimai Mancelio žodyne bei abiejuose Fiurekerio žodyno rankraščiuose, atsižvelgiant į jų vartoseną to laikotarpio rišliuose tekstuose, vėlesnių amžių leksikografiniuose šaltiniuose bei dabartinėse tarmėse.

Nors manoma, kad Fiurekeris savo žodyną rengė veikiamas savo pirmtako Mancelio, vis dėlto abudu žodynai gana skirtingi: 1) abu žodynai skirtingos apimties – manoma, kad Mancelio žodyne yra apie 6000 latviškų žodžių, o Fiurekerio rankraščiuose – tik apie 3500 (Zemzare 1961, 11; 77); 2) Mancelio žodynas „Lettus“ yra vokiečių-latvių kalbų žodynas, kuriame vieną ar keletą vokiškų žodžių paprastai atliepia vienas ar keletas latviškų žodžių, savo ruožtu Fiurekerio latvių-vokiečių kalbų žodyno rankraščiuose neretai pasitaiko, kad latvių kalbos žodžiui nesurandant konkretaus vokiško ekvivalento, pateikiamas ilgesnis, kartais net beveik enciklopedinis aiškinimas vokiečių, retkarčiais ir lotynų kalba; 3) Fiurekerio žodyne palyginti daugiau įvairių specifinių terminų, kurių „didžiausia dalis.. girdėta liaudyje“ (Zemzare 1961, 77), „apstu retų žodžių“ (Urbutis 2010, 391).

Mancelio ir Fiurekerio leksikografiniuose šaltiniuose esančius žodžius ir jų vokiškus vertimus, aiškinimus galima suskirstyti į penkias grupes: 1) ir dabar pažįstamus latvių kalbos žodžius, kurių vokiškas vertimas atliepia šiuolaikinę vartoseną, pvz., *ſteiff* [‘tvirtas, nelankstus’] / *ſttinnghris*. Manc1638_L, 175A₁₈; 2) dabar pažįstamus žodžius, kurių vokiškas vertimas skiriasi nuo mūsų laikams įprasto. Tai galėtų liudyti arba senesnę latviškojo žodžio reikšmę, arba tai, kad vokiškojo atitikmens reikšmė pasenusi, arba pavartota tarmybė, pavyzdžiui, *Miltenes* [‘*miltenes*’] pl. *Mehl beere* [mūsdienās – ‘miltainais pilādzis’]. Fuer1650_70_1ms, 159₁₆; 3) nuo dabartinės latvių kalbos besiskiriančius žodžius, kuriuos aiškinant pateikti mūsų laikais vartojami vokiečių kalbos žodžiai,

pavyzdžiui, *Mihna ein Rätzel* ['mīkla'] Fuer1650_70_1ms, 146₁₆, 4) nuo dabartinės latvių kalbos besiskiriančius žodžius, kurių vokiškieji atliepiniai yra mūsų laikais pasenę žodžiai arba tarmybės, pavyzdžiui, *Stumjamas dsirnawas, Schubmühle* Fuer1650_70_1ms, 65₂₅, čia nėra aiški nei latviškoji, nei vokiškoji sąvokos reikšmė (III bei IV grupėje reikšmės paieškų požiūriu ypač problemiški floros ir faunos pavadinimai); 5) latvių kalbos žodžius, šalia kurių pateikiamas ne konkretus vokiškasis ekvivalentas, o laisvas apibūdinimas, pavyzdžiui, *Dsemis, der zeidler Seil, womit man die bienen besteigt auffm baum* ['virvė, su kuria bitininkas gali užsiropšti pas bites į medį']. Fuer1650_70_1ms, 63₁₈. Į šią grupę daugiausiai patenka pavyzdžių iš Fiurekerio žodyno rankraščių.

Apibendrinant galima teigti, kad Fiurekerio žodyno rankraščiai bei Mancelio žodynas yra neįkainojami senųjų reikšmių paieškos šaltiniai, vis dėlto dalies žodžių semantika yra neaiški – daugiausia dėl abiejų žodynuose vartotų kalbų pokyčių. Tariamai abejonių keliančių žodžių vartoseną žodynuose neretai patvirtina jų vartojimas kituose to meto tekstuose. Vis dėlto, priešingai nei religiniuose tekstuose, į žodyną kone visiškai nebuvo įtraukiama perkeltinių reikšmių.

Literatūra ir šaltiniai

Fuer1650_70_1ms – Fürecker Christopher, *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*, I manuskripts, 1650–1670, atrodas LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.

Manc1638_L – Mancelius Georgius, *Lettus, Das jft Wortbuch..* Durch GEORGIVM MANCELIVM.. zu Riga / durch Gerhard Schröder, 1638.

Urbutis Vincas 2010, *Knygos apie žodžius*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Zemzare Daina 1961, *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*, Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

Pēteris Vanags

Latvijas universitetas, Stokholmo universitetas

Parateksti un to nozīme agrīnās latviešu rakstu valodas vēstures izpētē

Literatūrzinātnē jau vairākus gadu desmitus tiek lietots *parateksta* jēdziens, ko plaši pamatojis Žerārs Ženets (*Gérard Genette*) savā darbā “Seuils” (1987). Pēc viņa definējuma tas ir viss, kas ietver un papildina kādu tekstu, padarot to par grāmatu. Parateksti tālāk var tikt dalīti *peritekstos*, kas atrodami grāmatā pašā, un *epitekstos*, kas ir grāmatu saistīti, bet atrodas ārpus tās. Peritekstiem pieskaitāmi

grāmatas nosaukums, autora vārds, izdevējs, priekšvārdi, starptituli, kolumntituli, indeksi, piezīmes u.c. Kopš uzmanības pievēršanas šiem grāmatu elementiem visai daudz rakstīts gan par mūsdienu, gan vēsturiskajiem paratekstu aspektiem. Kaut galvenokārt parateksti tiek aplūkoti literatūrzinātnes, arī kultūrvēsturiskā aspektā, šķiet visai nozīmīgi uz tiem paraudzīties arī no rakstu valodas vēstures viedokļa.

16.–17. gs. latviešu grāmatu priekšvārdi, tituli, arī citi parateksta elementi ir aprakstīti literatūras, grāmatniecības, valodas vēstures publikācijās, tomēr tas galvenokārt darīts fragmentāri, aplūkojot atsevišķus izdevumus vai autorus. Taču rakstu valodas vēstures procesa labākai izpratnei derētu uz tiem palūkoties arī sistemātiski, turklāt no dažādiem viedokļiem.

Viens no nozīmīgiem aspektiem ir paratekstu valoda. Piemēram, fakts, ka gandrīz visu latviešu grāmatu titullapas šai laikmetā ir vācu vai latīņu valodā, neapšaubāmi sniedz informāciju par grāmatu adresātu – g. k. mācītāji un citi baznīcas kalpotāji. Pakāpeniska titulu un citu peritekstu parādīšanās latviešu valodā kopš 17. gs. otrās puse liecina par lasītprasmes pieaugumu latviešu vidū. Uz šī fona 1585. gada katoļu katehisma periteksti – titullapa un priekšvārdi – latviešu valodā izskatās anahroniski un acīmredzot skaidrojami ar reālās situācijas neizpratni.

Titula valodas sniegto informāciju var papildināt arī tā saturs. Ja valoda adresātu izsaka implicīti, tad atsevišķos gadījumos tas izteikts arī eksplicīti, piem., *für die gemeinen Pfarherr vnd Prediger auch Hausueter etc.* (1586), *in den Kirchen des Fürstenthumbs Churlandt vnd Semigallien in Lieffland vor die vndeutschen gelesen werden* (1587), *so wol für die Lettische Kirchendiener alß auch für solcher Sprache Christliche Hauß=Väter* (1631), *bet wisseem Lattweescheen kattri Raxtu prot und lassih mahk par labbu sattaissita* (1672), *denen allhie in der Vor=Stadt und Land=Vogtey auffgerichteten Schulen zu Nutze* (1682), *teem Latweescheem Skohlas Behrneem ir zitteem kas to latweeschu Wallodu proht par labbu wairota un sataissita* (1690) u.c.

Rakstu valodas un tās lietojuma vēsturei nozīmīgi ir arī citi periteksti, īpaši, priekšvārdi, kā arī komentāri, kas tāpat sniedz gan eksplicītu, gan implicītu informāciju. Vairākiem šo peritekstu aspektiem būs pievērsta tuvāka uzmanība referātā.

Veiksmāžodžiu *precēt* ir *mīlēt* vartosena XVII a. latvių kalbos raštuose

17. gs latviešu valodas tekstu rakstībā novērota raksturīga tendence izvairīties no rakstīto morfoloģisko formu sinkrētisma. Šādu tendenci, kas rakstībā nosaukta par loģisko rakstību, jeb gramatiskās homonīmijas novēršanas principu, konstatēja Emīlija Lāme¹, analizējot Georga Manceļa darbus un Ernsta Glikā Bībeles tulkojumu. Līdzīgu tendenci novēroju Glikā Mateja un Marka ev. darbības vārdu pagātnes 3. pers. galotņu <-a> un <-e> lietojumā, kā arī tagadnes dsk. 2. pers. galotņu <-at>, <-aht> rakstībā.

Neskatoties uz šo tendenci, 17. gs. tekstos reģistrēti verbu formu homonīmijas gadījumi. Glikā Bībeles tulkojumā, kā arī 17. gs. leksikogrāfiskajos darbos reģistrētas verbu *precēt* 'slēgt (ar kādu) laulību'² un *precēt* 'tirgot', sal. liet. *prekiāuti*, formas, kuru atšķirīgu nozīmi var noteikt pēc konteksta, nevis pēc morfoloģiskas uzbūves. Abiem darbības vārdiem konstatētas formas, ar galotni *-ē* tag. 3. pers., kas tos ierindo 2. konjugācijas verbu grupā. Mūsdienu latviešu valodā verbs *precēt*, *-ēju* ar nozīmi 'tirgot' vairs netiek izmantots³, bet verbam *precēt* 'slēgt (ar kādu) laulību' raksturīgas galotnes *precu*, *preci*, *prec*, pag. *-ēju*⁴.

No otras puses, 17. gs. tekstos verbu lietojumā pamanīta arī sinonīmija. Darbības vārds *mīlēt*, sal. liet. *mylēti*, *mylí*, pag. *-ėjo*, lietots, gan kā *i*-celma verbs, piem., tag. 3. pers. forma *mīľ*, *jo*-celms, piem., *mihľ*, gan kā *ējo*-celma verbs, piem., *mihle* (JT1685, Jk, 1:12)⁵. Paralēli, tādā pašā nozīmē, izmantots arī darbības vārds *mīļot*, sal. liet. *myluóti*, kas mūsdienu latviešu valodā uzskatams par novecojušu⁶.

Pētījuma mērķis ir sniegt pārskatu par abu darbības vārdu formu lietojumu 17. gs. latviešu valodas tekstos.

¹ Loģiskais princips Glūka rakstībā. Rīga. Filoloģijas materiāli, 1933.

² www.tezaurs.lv.

³ ME III, 384,385.

⁴ www.tezaurs.lv.

⁵ VLH1685 61.lpp. 20.r.

⁶ 1 Fuer1650_70_1ms 136.lpp. 4.r.

⁷ Abus galotņu variantus sniedz Milenbaha-Endzelīna latviešu valodas vārdnīca: *-u* ai arī *-ēju*, *-ēju*, ME II, 644.

⁸ www.tezaurs.lv.